

HOZZÁSZÓLÁSOK A SZIGETVÁRI EMLÉKKÖNYV VITÁJÁHOZ

Benda Kálmán

Rúzsás Lajosnak, a Szigetvári Emlékkönyv szerkesztőjének beszámolójából nemcsak azt tudtuk meg, hogy a szerkesztőség eredeti terveiből és elgondolásaiból mi nem valósulhatott meg, mi maradt ki a tanulmánykötetből, hanem azt is, milyen nehéz feladat különböző tudományágak szakembereit szerzői gárdává szervezni, velük határidőket megtartani, továbbá milyen akadályokkal kell megküzdeni, amíg a kéziratból nyomtatott könyv lesz. Mivel a mi feladatunk most itt elsősorban az, hogy az emlékkönyvet előttünk álló formájában értékeljük, mindenekelőtt elismeréssel adózom a szerkesztő szervezői munkájának és kitartásának, amellyel sok-sok akadály leküzdése után létrehozta ezt a kiadványt, amely tartalmában és külsejében egyaránt méltó a 400 éves évfordulóra.

A régebbi történetírás általában megelégedett Zrínyi és Szigetvár védői hősiességének ismertetésével, és kevés figyelmet fordított az 1566-os hadjárat egészére, Szigetvár védelmének, majd elestének a Dunántúl és az ország sorsára kiható következményeire. A Szigetvári Emlékkönyv jelentősége mindenekelőtt abban van, hogy túllépve az ostrom történetén (ami különben szintén első ízben kerül részletes feldolgozásra), egyes tanulmányaiban megvilágítja a Habsburgok és a szultán elképzeléseit, ismerteti a cseh rendek magatartását; hogy a szorosabb értelemben vett katonai és politikai kérdések mellett figyelmét a gazdasági és társadalmi jelenségek vizsgálatára fordítja s széles kitekintéssel, magyar és török források megszólaltatásával megrajzolja a vár eleste által közvetlenül érintett területek jobbagységának, mezővárosainak 1566 előtti és utáni helyzetét; hogy a vár védelmének és elestének visszhangját nyomon kíséri az egykorú közvéleményben (kár, hogy a történetírásban nem), az irodalomban és a zenében — s hogy a további kutatás elősegítésére a kérdés irodalmát is számba veszi. Igaza van Rúzsás Lajosnak, a kötetből valóban sok fontos tanulmány hiányzik — s ez minden szempontból sajnálatos. Az is igaz, hogy egy gyűjteményes tanulmánykötet egyenetlenségeit, a cikkek színvonalkülönbségeit a leggondosabb szerkesztés sem képes teljesen eltüntetni, mégis, a kötet egésze értékes hozzájárulás történetírásunkhoz és a XVI. századról való tudásunkat több vonatkozásban jelentősen előreviszi.

Ami a kötetből kimaradt tanulmányokat illeti, közülük több — ha késve is — elkészült s a tegnapi pécsi vitaülésen elhangzott. Így Sinkovics István professzor előadása a török—magyar harcok országos távlatába helyezte Sziget védelmét, Perjés Géza a török hadsereg és hadviselés e korbeli fölényének gazdasági, társadalmi és szervezési okaira mutatott rá, Cyril Horáček professzor a rendiség által nem bénított oszmán közigazgatás működésével foglalko-

zott, míg Georg Wagner professzor az 1566-os hadjárat világpolitikai hátteréhez hozott igen érdekes adatokat. Sorolhatnám a többi előadást is, amelyek egy-egy területen, katonai, politikai, vagy művelődéstörténeti síkon kiegészítették a kötetben mondottakat és így részben pótolták az elmaradt tanulmányokat. A tegnapi pécsi vita a Szigetvári Emlékkönyv szerves kiegészítése.

Am vannak hiányosságok, amelyeket a vitaülés sem pótol. Közülük mint legsajnálatosabbat elsőnek említem a délszláv részről való történetstudomány elmaradását. Nagyon hiányzik a vár ásatási eredményeinek ismeretése, s ez annál sajnálatosabb, mert Sziget az egyetlen olyan földvárunk, amelynek építési rendszerét szinte teljes egészében feltárták, s amelynél a magyar és a török erődítési rendszer összehasonlítására is alkalom nyílt.

Az emlékkönyv egyrészt összegezi mindazt, amit ebben a kérdésben történetírásunk eddig feltárt, másrészt éppen ezáltal ráirányítja a figyelmet azokra a feladatokra, melyek még előttünk állnak. Ezek közül a feladatok közül néhányat már említettem, hadd soroljak föl még egy párat, magával az ostrommal kapcsolatban. Nem tudjuk, hogy a vár erődítményei, védelmi berendezései korszerűek voltak-e (a vár építésének története sincs kellően tisztázva), nem látjuk, hogy Zrínyi védelmi tervei, az ostrom idején tett intézkedései a kor katonai tudásának színvonalán álltak-e? Nem ismerjük a várbeli tüzéség erejét — igaz, a törökét sem. Majdnem semmit nem tudunk a védőkről: mi volt a katonai értékük, elkülönültek-e fegyvernemenként, ha igen, volt-e közöttük együttműködés? Egyáltalában, kikből állt a szigetvári őrség? Mely vidékről toborzódtak a katonák? Mi volt a nemzetiségi és társadalmi összetételük? És milyen célok, milyen eszmék vezették őket? Vajon a jobbágy-katonák elszántsága ugyanabból a forrásból táplálkozott, mint a vár védelmére föltehetően nagy számban felsorakozott somogyi és baranyai kismeseké? A főúr várparancsnokot, a nemeseket és a jobbágyokat ugyanaz, a költők által annyiszor megénekelt, de konkrét tartalmában a történetírók által még nem vizsgálta hazafiság táplálta? Megannyi kérdés, amelyre ma még nem tudunk választ adni.

Ahhoz, hogy a felsorolt és a további kérdésekre a feleletet megadhassuk, újabb forrásfeltáró munkára van szükség. Az persze nem valószínű, hogy nagyobb tömegű, egységes, Szigetvárra, az ostromra vagy a védőkre vonatkozó iratkezegetek találjunk, bár főként a bécsi Staatsarchiv nagy gyűjteményei még sok meglepetést tartogathatnak. A levéltári kutatás fontosságát azért is hangsúlyozom, mert nem tartom helyesnek, ha az írott forrásokat (sőt a már kiadott adatokat is) megkerülve, pusztán spekulatív alapon próbálunk történeti kérdéseket megközelíteni. Ebben a vonatkozásban hadd említsem meg Horváth Miklósnak a tegnapi ülésen elhangzott előadását, amelynek több megállapítása mögött semmilyen tényszerű bizonyíték nem volt. Hogy Zrínyi valószínűleg azért építette az ostromot megelőző években Sziget-Újvárost, mert az Óváros piaca már kicsi volt az általa összerabolt holmik eladására, hogy azért hanyagolta el az Óváros katonai megerősítését, hogy a bécsi haditanácsnál legyen mire hivatkoznia, amikor az őrség létszámának felemelését kéri — az ilyen és ehhez hasonló, tényszerű bizonyítékok nélkül előterjesztett feltevések annál kevésbé meggyőzőek, mert nem egy vonatkozásban ellenkeznek is az eddigi kutatások eredményeivel. Még kevésbé győzött meg az, amit Horváth Miklós Zrínyinek 1566-os elmulasztott lehetőségéről mondott. Szerinte, ha Zrínyi kívül marad, a vár védelmét helyettesére bizza, akkor a báni és főkapitányi bandériumokkal fölmenthette volna Szigetet — ahogy ez 10 évvel korábban is történt. Úgy vélem, 1556-ban egészen mások voltak az arányok a török és a magyar erők közt, s ha Zrínyinek 1566-ban valóban sikerült volna összehoznia 8000 harcost (ahogy Horváth feltételezi), ezzel aligha futamíthatta volna meg Szolimán tízszer nagyobb seregét. Egyáltalában, ha Zrínyinek módjában volt katonákat tobo-

roznia, miért nem növelte a vár őrségét? A magam részéről sem azt nem hiszem, hogy 8000 emberrel Szigetvárat fel lehetett volna menteni, sem azt, hogy Zrínyi ezt a 8000 embert össze tudta volna szedni. Arról nem is beszélek, hogy az uralkodó parancsa értelmében minden fegyverre kelt embernek Győrbe kellett vonulnia a fősereghez, Zrínyi tehát nem gyűjthetett volna külön sereget, még kevésbé vezethette volna azokat önállóan, saját elképzelései szerint hadba — szembeszegülve az uralkodó rendeletével. Ami mármost Horváth Miklósnak azt a feltételezését illeti, hogy Zrínyi Szigetbe zárkózásának végső oka az volt, hogy az előre tervezett hősi halállal királyi donációt akart szerezni erőszakkal összeharácsolt birtokaira utódai számára, ez olyan feltételezés, ami ellenkezik mindazzal, amit erről eddig tudunk. Történetírásunk Zrínyiben a helytállás és a hősiesség példaképét látja. Horváth szerint önfeláldozó harcában csak üzleti megfontolások vezették. Azt hiszem, hogy a tényeket és az eddig kutatási eredményeket egyaránt semmibevevő ilyen jellegű spekulációk nem alkalmasak a bonyolult történelmi valóság megközelítésére. Nem alkalmasak még akkor sem, ha féltreolva a régi történelmi és katonai terminológiát, új, tudományosabbnak látszó frazeológiát használunk.

Arra, hogy elszórtan is milyen fontos adatok kerülhetnek elő, két példát említek. A magyarországi jezsuiták iratait közreadó kiadvány első kötetében olvasható Hernáth Péter nagyszombati jezsuita rektor 1566. október 10-én a rend generálisához írt levele. Ebben többek közt elmondja, hogy a napokban megrázó élményben volt része: megérkezett Nagyszombatba öccse, aki Szigetvárbán volt. Állapota kétségbeejtő, alig ismert rá, de még rettenetesebb volt, amit elmondott: egész rokonságuk ott pusztult az ostromlott várbán. Név szerint is megemlíti Hernáth Györgyöt és Jánost, Bak Tamást, Vajda Lőrincet, akik családostul ott veszttek, még a gyermekek sem menekülhettek meg — „nec puerulus quidem... evaserit”. Hernáth szülőfaluja a Mohács melletti Geresd volt, nyilvánvaló, rokonai is innen származtak. Geresd azonban 1566-ban már két évtizede török hódoltsági területre esett. Sziget jelentőségét mutatja, hogy Geresd valószínűleg kismemesi családjai közül több a városba menekült, s férfiai ott harcoltak az ostromlott várbán.¹

A másik adat a szigetiek utolsó kitörésére, illetve a fogságba esett védőkre irányítja a figyelmet. Istvánffy Miklós, a történetíró, 1567. január 1-én Bécsből levéllel kereste föl a szabolcs-szatmári nagyurat, Várda Miklóst. Levélnek hangja elkéseredett. Közli Várdaival, hogy keleti Magyarországra akar költözni, másként szólva, hogy oda akarja hagyni a császár hűségét. Elhatározása indítókairól, mondja, majd inkább szóban számol be, de annyit megír, hogy úgy tetszik. „az odavaló urak jobbak az idevalóknál”. Hosszú-tóthy megjött portai követségéből — olvassuk a továbbiakban —, de nem tudni még, háborút vagy békét hozott-e. „Az szigeti rabok felől semmit nem tud mondani, mert egyetlen egyet sem látott, azt mondja, hanem hogy bizonytal tudja, hogy az Adam Gall fiát, ki szegin Zrini urammal vala, törökké tették és Memhed pasánál vagyon. Írtam egy bízott embertől Erdélbe, Csáky Pálnak, hogy miért az szaladott rabok azt beszélik, hogy az én öcsém (Istvánffy Pál) és Csáki György együtt vagyon fogva, hogy törekedjék egyaránt mindkettőért és kértem azon hogy ha mit énnekem ír, Kegyelmednek küldje... Bajnoki Jánost, Papratovithot Bosznába mondják, hogy vitték. Kobakot és az udvarbíró Pécsett mondják, hogy levágták.”²

Bende Lajos tanulmánya az Emlékkönyvben mindössze néhány török fogságba esett védőről tud,³ ez a levél azonban azt sejteti, hogy többen lehettek.

¹ Documenta Romana Historiae Societatis Jesu in regnis olim coronae Hungaricae unitis. Ed. Ladislaus Lukács S. J. — Ladislaus Polgár S. J. I. köt. Roma, 1959. 298. o.

² Országos Levéltár. Zichy család zselői levéltára, Missiles, 81. NB fasc. 11343. sz.

³ Szigetvári Emlékkönyv. Szerk. Ruzsás L. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 103. o.

Persze az sem lehetetlen, hogy Istvánffy értesülése utólag tévesnek bizonyult, bár „a szaladott rabok” tudhatták saját fogolytársaik nevét. Arról, hogy a felsoroltak közül Zrínyi apródját, Gall Jánost kivéve valaki szabadult volna a török fogságból, nincs tudomásunk. Föltehetően mindnyájan ott pusztultak. Istvánffy a levélben említetteket még egyszer felsorolja név szerint, 40 évvel később írt nagy történeti művében; itt azonban valamennyien az utolsó kirohanásnál hálnak hősi halált. (Elgondolkoztató, hogy a kirohanásban elesettek közül név szerint csak a levélben említetteket sorolja fel.⁴) A kérdés további kutatást érdemelne, meg vagyok róla győződve, hogy a korabeli levelezés még számos ponton kiegészítheti, sőt tisztázhatja eddigi tudásunkat.

Végezetül még egy kérdést szeretnék felvetni, azt, hogy van-e értelme a történeti kutató munkának, van-e értelme annak, hogy Zrínyi életének, Szigetvár védelmének részletekbe menő megismerésére törekszünk? Azt hiszem, van. A régiek azt mondták, hogy a történelem az élet tanítómentere. En úgy mondanám, hogy a történetírás valóban tanítómester lehet, ha önismeretre, múltunk reális, valóságos megismerésére nevel. Mai helyzetünket, jövő feladatainkat csak akkor mérhetjük fel helyesen és igazán, ha ismerjük azt az utat, amelyen a múltból át a mába érkezünk. Szocialista öntudatra csak az a történetírás nevelhet, amely megmutatja a fejlődés nagy vonalait, feltárja a múlt értékeit, de kendőzetlenül megmutatja hibáit és mulasztásait is. Hogy pedig múltunk reális értékelésében, a nemzeti önismeretre való nevelésben még bőven akad tennivaló, azt ebben a környezetben — azt hiszem — nem kell bővebben fejtegetnem. Vitaüléseken, a folyóiratok és az újságok hasábjain egyre több szó esik arról, hogy a rádió, a televízió, a hírlapok, de a szépirodalom is egy olyan nacionalista és romantikus maradványokkal telt történet szemléletet terjeszt még ma is, amely szinte megakadályozza, hogy a tömegek reális önismeretre és így igazi szocialista öntudatra nevelődjenek. Ma este a szigetvári szabadtéri színpadon első ízben kerül bemutatásra Darvas Józsefnek Zrínyiről írt színdarabja, melynek szövege már megjelent a Jelenkor legutolsó számában. Akinek még kételye volna, hogy történetírásunkra komoly hivatás vár a történelmi valóság megismerésében, az olvassa el ezt a darabot. Ebben a vonatkozásban a 400 éves évforduló alkalmából hivatása van a Szigetvári Emlékkönyvnek is és kívánatos volna, hogy eredményei minél szélesebb körben ismertté váljanak.

Heckenast Gusztáv

Szigetvár védőinek hősi önfeláldozását már a kortársak feldolgozták. Munkáikat a Szigetvári Emlékkönyvben Waczulik Margit színvonalas tanulmánya — Szigetvár 1566. évi ostroma az egykorú történetírásban — ismerteti. Mások bemutatják Zrínyi Miklós emlékét az irodalomban és a zenében. De nem találunk az emlékkönyvben olyan tanulmányt, amely Zrínyi alakját történetírásunkban követné nyomon. Ezért Szigetvár ostroma és Zrínyi Miklós, a „szigetvári” historiográfiájáról szeretnék röviden szólni.

Nagy emberekről, sorsdöntő eseményekről sokan és sokfélet írnak. Hálás és hatásos módja a historiográfiai áttekintésnek a végletek szembeállítása

⁴ Historia Regni Hungariae. Liber XXXIII. (Az 1758-as bécsi kiadásban a 300. o.) Erdek, hogy míg a Historia Regni Hungariae Istvánffy Pálról kifejezetten azt írja, hogy az utolsó harcban esett el. Istvánffy Miklós bárói diplomájának szövegezője (valószínűleg maga a historikus) 1582-ben még óvatosabban fogalmazott, amikor azt írta, hogy a megadományozott „elvesztette” Sziget védelmében hősiessen harcoló öccsét. (Unum ex Iratribus suis in expugnatione arcis Zigethiensis superioribus annis fortiter pugnantem amisit. A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának czimeres levelei. Leírta *Aldásy Antal*. I. Budapest, 1904. 68. o.)

— s ezt megtehetjük itt is. Sebestyén Gyula patétikus felkiáltása, „avagy mutasson valaki Zrínyi egész életéből csak egyetlen tettet, jellemében egyetlen olyan vonást, amely a hazafit, az embert önzetlenségében tünteti fel és szeretetre és tisztelőre méltóvá teszi”, Szigetvár érdemes monográfiájából, Németh Bélából nemcsak Zrínyi kritikátlan dicséretét váltja ki, hanem azt a követelést is, hogy Sebestyén Gyula úr „a magyar ifjúság és a magyar nép lelkületének megmétélyezését” célzó „művét vonja be és égesse el!”¹

Úgy gondolom, a historiográfia feladata nem ez. Nem ily rikító, de sokkal tanulságosabb: az esemény, a történeti személyiség tudományos megismerésének folyamatát kell bemutatnia.

Egy történeti probléma tudományos megismerésének útja két tényező függvénye. Az egyik az utókornak a mindenkori jelen aktualitásaiból következő új és új kérdésfeltevése, a másik — az elsőnek bizonyos fokig alárendelten — a forráskutatás állapota. Az új szempontú feldolgozás, ha nem szóvalthat meg egyúttal új forrásokat is, ritkán hoz lényeges új eredményt, s ha a társadalomban nincs meg az új értékelés igénye, feldolgozatlanok maradnak az újonnan feltárt források.

Társadalomfejlődés és történeti kutatás összetartozásának meggyőző példája a szigetvári Zrínyi-historiográfia.

Zrínyi és Szigetvár történetének legfontosabb, egykorú és jól értesült elbeszélő forrásai Zrínyi kamarásának, a szemtanú Crnko Ferencnek Budina latin fordításában fennmaradt emlékirata, továbbá Istvánffy és Forgách históriája. Rájuk épül — az idők folyamán feltárt egyéb források mellett — minden történeti feldolgozás, a közel egykorúaktól kezdve egészen a 400 éves évforduló emlékkönyvéig.

Az első, máig alapvető tudományos munka Salamon Ferencnek a 300 éves évforduló küszöbén, 1865-ben. Az első Zrínyiek című kötetében megjelent biográfiája: Zrínyi Miklós, a szigetvári. Salamon, korának kimagasló történetírója, a magyar szabadságharc egykori honvédje, a polgári liberalizmus álláspontjáról közelítette meg hősét. „... a feudális korszak főurainak a haza egy részében való döntő szerepét és az államhoz való viszonyát mutatom fel — mondja előszavában. — Nem hallgatom el a régi oligarchák kártételeit, de kiemelem érdemeiket is, ami talán nem fölösleges olyan korban, amely a polgári és népelem emancipációjának kora, s amelyben a közvélemény túlbuzgalmában hajlandóvá lett csak rosztat érteni feudálisizmus és várúr elnevezések alatt, s midőn elterjedt vélemény, hogy az egykori várurakban semmi hazafiság és magasb politikai elvekig való emelkedés nem volt meg, hanem igen kevés kivétellel mindenik csak magán érdeke előmozdításának eszközeül használta föl a közügyet.” Munkájában reális társadalomábrázolásra törekszik. „Bajos sok esetben eldöntenünk, némely tettről, önérdék vagy magasztos hazafiság sugallta-e nagyobb mértékben” — állapítja meg általános érvénnyel, s ez a tárgyilagosságra törekvés teszi hitelessé Zrínyi alakját is: „Világosság és árny vegyítve vannak hősünk jellemében, mint minden emberében. De Zrínyinél az árnyoldalak is bizonyos nagyságban tűnnek föl. Lehet őt keménységről, bűnről vádolnunk; de gyöngeségekről nem.” „Ő is a magyar oligarchák közé tartozott; de osztályának egyik legnemesebb példányképe, kivált a maga kortársaihoz hasonlítva.”²

Salamon Zrínyi-képe meghatározta a tudományos történetírás következő száz esztendejének álláspontját. Aki Zrínyiről és Szigetvárról tudományos igényen írt, az ő monográfiájához nyúlt vissza — s nyilván így lesz ez a jövőben is. Újonnan előkerült források részletmegállapításait nemegyszer

¹ *Sebestyén Gyula: Zrínyi Miklós, a szigetvári hős életének története.* Budapest, 1878. (Történelmi Könyvtár 43.) 119. o. (Új kiadás: 1896.); *Németh Béla: Szigetvár története.* Pécs, 1903. 286. o.

² *Salamon Ferenc: Az első Zrínyiek.* Pest, 1865. VI–VII., 531., 370., 659. o.

módosították, társadalomrajzát a későbbi polgári történetírás elsekélyesítette, a jelenkor marxista történetírása kibővíti és elmélyíti, erre éppen a Szigetvári Emlékkönyv tanulmányai a bizonyító példák, de Salamon tudományos teljesítménye, amíg csak olvasni fogják, tiszteletet ébreszt.

A millenniumi évtizedének hazafias görögtűzét vonzotta a szigetvári hőstett. Számos kisebb-nagyobb forrásközlést köszönhetünk a felbuzdulásnak, hiszen — hogy a Hadtörténelmi Közleményekből idézzünk — „a hazafi szíve büszkeségtől feldobog mindannyiszor, valahányszor Szigetvár s hős védője, Zrínyi Miklós gróf nevét hallja”.³ E forráskiadványok sorában kettő alapvető. 1891-ben Thury József közzétette magyar fordításban a szemtanú török történetíró, Szelániki Musztafa följegyzéseinek a szigetvári hadjáratról szóló részeit,⁴ 1898—1899-ben pedig Barabás Samu adta ki a „Zrínyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok” két kötetét, amely — Szekfű ítélete szerint — „méltó a nagy hős emlékéhez”.⁵ Barabás forráskiadványa alapozta meg a Salamonnál szélesebb bázisra épülő további kutatást, ugyanakkor az általa összegyűjtött új anyagok Salamon kombinációit „a hős jellemét illetőleg itt-ott föltétlen bizonyosságra emelik”, másutt hiányait kipótolják, részben megigazítják. E „kipótlás” és „megigazítás” — ami az adatokat illeti — föltétlenül igaz. Ha viszont Barabás rövid „Bevezetés”-ét összevetjük Salamon munkájával, nem tagadhatjuk a szemléletben mutatkozó hanyatlást. Salamon még megkísérelte megrajzolni Zrínyi egyéni fejlődését az apai háztól, az apától, akinek „nehéz viszonyok közt magasb céljai nem voltak a szerencsés kimenekülésnél”, a fiú önként vállalt szigetvári hősi haláláig; Barabás Zrínyi-képe már statikus: „egész egyénisége a hazaszeregetben olvadt föl. Ez vezérli kezdettől fogva élete utolsó pillanatáig”; s míg Salamon annak a kérdésnek a föltevését, hogy Zrínyi magyar vagy horvát volt-e, anakronizmusnak tekinti, Barabás már buzgón bizonygatja magyarságát.⁶

Barabás forráskiadványából sokan merítettek, de senki nem tartotta feladatának, hogy az új forrásokra új feldolgozást építsen. A korszellem nem kedvezett egy új, kritikai Zrínyi-monográfiának. Takáts Sándor találó bírálata szerint a történészek „Zrínyi Miklósban csak a hőst látják, s a hősnek szerintök hibátlannak kell lenni.”⁷

Így történt, hogy Barabás forráspublikációjának anyagát egy új Zrínyi-biográfia méreteiben először — több mint 60 éves késéssel — a Szigetvári Emlékkönyv, Benda Kálmán értékesítette.

Benda Kálmán tömören összefogott tanulmánya méltó a nagy előd, Salamon Ferenc monográfiájához; méltó adatkezelésében, társadalom- és jellemábrázolásában, stílusában egyaránt. Írásában helyükre kerültek az utolsó száz évben feltárt új adatok, s értékelésüket megnyugtatóvá tette a marxista történelemszemlélet következetes érvényesítése. A Szigetvári Emlékkönyv nyitó tanulmánya éppoly korszerű, mint annak idején Salamon munkája volt, s ha egymás mellé állítjuk őket leolvashatjuk róluk a magyar történetírás élvonalának százéves fejlődését.

Benda tanulmányából két mozzanatot szeretnék kiemelni. Az egyik Zrínyi ábrázolásának szerkezeti megoldása, a fény és árny festők esetjére méltó játéka, a másik a helyzetek logikájának megéreztetése. Gondoljunk a tanulmány utolsó lapjára, ahol Benda kifejti: „Zrínyi számára nem volt más vá-

³ *Matunák Mihály*: Adatok Szigetvár (1566) elestének történetéhez. H. K. 1897, 298. o.

⁴ *Thury József*: Szigetvár elfoglalása 1566-ban. Török forrás szerint. H. K. 1891, 60—80., 208—225. o.

⁵ *Barabás Samu*: Zrínyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. I—II. Budapest, 1898—1899. (MHHD. 29—30.); (*Hóman Bálint*)—*Szekfű Gyula*: Magyar történet. Budapest, 1935, III. 591. o.

⁶ *Barabás*: i. m. I. Bevezetés; *Salamon*: i. m. 245., 436. o.

⁷ *Takáts Sándor*: Vizsgálat Zrínyi Miklós ellen 1565-ben. Századok, 1905, 889. o.

lasztás”, mint hogy bezárkózzék Szigetvárba. A feudális nagyurat, mivel más-
hol nem kapott rangjához, képességeihez méltó szerepet, büszkesége arra
késztette, hogy betöltse özv. Nádasdynéhez írott levelének híres szavait:
„ha a sors úgy hozza, életem elvesztésével is szolgáljak a jószágos Istennek,
ő szent császári és királyi felségének, a keresztény közösségnek és végső
romlására jutott édes hazámnak”.

Zrínyi Miklós életrajzának koronája, a történetíró jutalma, de egyúttal
legnehezebb próbája is, az ostrom története és a hős halála. A kötet szerke-
zeti felépítése megakadályozta, hogy a Zrínyi-életrajz írója végig vigye mun-
káját. Zrínyi Szigetvárba zárkózásával véget ér Benda Kálmán tanulmánya.
Az ostrom történetét Bende Lajos dolgozta fel.

Az ostrom történetét és Zrínyi halálát lényegében már az egykorú elbeszélő
források tisztázták. Az ellentmondásokat ki lehet küszöbölni, a részletekben
elkövetett tévedéseket más források segítségével ki lehet igazítani, esetleg
újabb mozzanatokot is föl lehet tární, de az előadás gerince mindig Istvánffy
és Črnko munkája marad. Őket követi Bende Lajos is, Istvánffy múlt századi
magyar fordítását használva az eredeti helyett, s Črnko emlékiratát a fordító
Budina históriájának véelve. A forráskezelés ilyen fogyatékoságainál súlyo-
sabb problémát jelent az ostromleírás alapjául szolgáló topográfia. Bende
Lajos szóban és rajzban is fölvezolja Szigetvár topográfiáját, de nem tá-
masztja alá a várásatások eredményeivel, vagyis a bizonyítással adós marad.

De nemcsak Bende Lajos mellőzi a szigetvári ásátásokat; egyetlen régé-
szetileg feltárt törökkori végvárunk szerkezetéről, építéstörténetéről, hiteles
topográfiájáról az egész emlékkönyvben nem találunk semmit. Véleményem
szerint a régészeti rész elmaradása a Szigetvári Emlékkönyv legbántóbb
fogyatékosága. Ez lett volna az az új természetű, eddig hozzáférhetetlen
forrásanyag, amely új alapokra fektetheti az ostrom történetének feldolgo-
zását, s új szint hozhat Szigetvár historiográfiájába.

Tóth Sándor

Az emlékkönyv tematikájába nagyon jól beleillett volna egy katonapoli-
tikai, hadászati elemzést adó tanulmány, amely a többihez hasonló megalap-
ozottsággal és széles kitekintéssel vizsgálná a török elleni védelem proble-
matikáját a XVI—XVII. században. Az eddigi kutatások eredményei azt
igazolják, hogy a bécsi udvar csak *stratégiai védelemmel* kísérhette meg
a török távoltartását az örökös tartományoktól. Az adott külpolitikai helyzet,
a kedvezőtlen pénzügyi viszonyok és a központi hatalom gyengesége nem
tette lehetővé nagy támadó hadjáratok szervezését. A török elleni stratégiai
védelem tehát szükségszerű volt s egyben meg is felelt az udvar érdekeinek.

Nem látom indokoltnak azonban a stratégiai védelem mindvégig uralkodó
passzivitását. Bár nem foglalkozom a tárgyalt korszak történetével, ismere-
teim szerint az udvar minden esetben képes volt jelentős erejű sereget szer-
vezni — valahányszor erre elszánta magát. Kérdés, miért nem használta fel
ezt a sereget támadásra és *ténylegesen* a passzivitás felelt-e meg érdekeinek.
Nagyon figyelemre méltónak tartom e tekintetben Perjés Géza kutatásait és
a támadások hatósugarával kapcsolatos probléma felvetését. Úgy vélem, a
stratégiai védelem *aktivitásának* adva voltak a feltételei, de azokat az udvar
és a haditanács részben nem ismerte fel, részben pedig a töröktől való félelme
nagyobb volt az indokoltnál és túlértékelte annak támadó lehetőségeit.
A probléma kutatása előbbre vinne bennünket a török elleni védelem legfon-
tosabb kérdéseinek helyes értékelésében.

Az emlékkönyvek cikkírói általában nem ismerik egymás hozzájárulását, s a szerkesztőnek sem feladata, hogy a cikkekből szintézist alkosson. Így van ez a Szigetvári Emlékkönyv gazdaság- és társadalomtörténeti írásaival is, amelyekkel most röviden foglalkozni kívánok. A kritikusra vár az a hálás feladat, hogy a különböző szerzők eredményeinek már egyszerű egymás mellé rakásával is újat, többet mondjon annál, amit az egyes szerzők külön-külön mondhattak. A szóban forgó négy szerző (Káldy-Nagy Gyula, Rúzsás Lajos, Reuter Camillo és T. Mérey Klára) érdeme, hogy van bőven új adat és szempont, amelyeket egybe lehet vetni. Itt csak a legérdekesebbekre kívánom felhívni a figyelmet. Reuter Camillo megállapítja a török vonatkozású földrajzi nevekről szóló cikkében, hogy a török uralom a magyar helynévadásban viszonylag kis szerepet játszott s a legtöbb helynév a falvak határában szerzett török birtokokra, főleg rétekre vonatkozik. Igen vonzó feladat ezek után, ha Káldy-Nagy Gyula defterközléseiben utánanéznünk ezeknek a földrajzi neveknél s nem egy esetben ki is derül, hogy a mai „agarét” egy bizonyos töröknek a rétje volt a XVI. század második felében. Még érdekesebb azonban az, hogy az ilyen közvetlen török birtokban levő földek gyakran fordulnak elő (43 faluból 20-ban), de terjedelmük nem nagy, néha majorok, szántók, többnyire azonban csak rétek. Káldy-Nagy Gyula közléseiből azt is megtudjuk, hogy ezek a földek mint az elmenekülő magyar nemesség birtokai kerültek török kézre. Parasztbirtokot a török nem vett el. Megerősíti e megfigyelésnek a helyességét Rúzsás Lajosnak az a megállapítása is, hogy a török uralom alá került dunántúli mezővárosokban a magyar parasztpolgárság a nemesektől otthagytott szőlőkkel is gyarapodott. Tehát a nemesi földeknek csak egy része került közvetlen török birtoklásba, más része a parasztoké lett. Ha megfigyeljük ezekben a közleményekben a török adórendszert, kiderül, hogy a törökök lényegében átvették a magyar szokásokat, s a magyar paraszt körülbelül azt fizette török földesurának és a szultánnak, amit azelőtt a magyar földesúrnak és a királynak. Egy kivétellel: a török szpáhi nem követelt szántó-vető robotot, ami már a XVI. században a királyi és erdélyi területen élő parasztságnak legsúlyosabb terhévé vált. Rúzsás Lajos bizonyos gazdasági fellendülést konstataál a mezővárosokban a XVI. században, T. Mérey Klára pedig azt közli, hogy a XVII. században is a falvak pénzáradékot fizettek a szpáhinak és a szultánnak egyaránt. A pénzáradék pedig piacot, viszonylag élénk kereskedelmi forgalmat tételez fel, amiről adataink is vannak.

Mindez bizonyos fokú jólétre mutat s aligha lehet kételkedni Káldy-Nagy Gyula adatainak helyességében, aki a XVI. század második felében a termelés növekedését mutatja ki. Ezzel szemben T. Mérey Klára cikke a pusztulásnak, az elnéptelenedésnek ijesztő folyamatát bizonyítja kétségbe nem vonható számokkal. Egybevetve a különböző adatokat, az olvasónak önkéntelenül az a benyomása támad, hogy történetírásunk erősen eltúlozta a török gazdasági elnyomás súlyát, ugyanakkor viszont azoknak van igaza, akik a szüntelen háború pusztító hatását hangsúlyozták. Nyilvánvaló, hogy Magyarországnak a török által elfoglalt területét nem a török gazdasági kizsákmányolás túrhetetlensége, hanem a háborúk tették tönkre.

Azt jelenti-e vajon ez, hogy „rehabilitálni” akarjuk a török uralmat? Nagyon furcsa kísérlet volna ez ma, ezen a helyen. Zrínyiék és az összes honvédök harca nem volt értelmetlen. A török feudalizmus, ha egyes vonatkozásokban kisebb terhet is jelentett a népre, mint az európai, a fejlődésnek egy zsákutcája volt, mint azt a történelem világosan bebizonyította. Egyik előadásban hallottuk az érdekes megállapítást: a török hatás csak a korabeli magyar kézfegyvereken mutatkozik, lőfegyvereink olasz és német minták

után készültek. A gép előtti feudalizmus világa volt a törököké, s Magyarországnak, ha az európai gazdasági-társadalmi fejlődést akarta követni, el kellett tőle szakadnia. Egyéni hősiességen túlmenően ezért ünnepeljük Zrínyit és honvédő hőseinket.

Végül még egy szót: az emlékkönyv kiadásáért hozott áldozatért elismerés illeti a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetét. A kiadvány — reméljük — kedvet csinál majd itt és másutt is a helyi tanácsoknak, hogy a helytörténeti kutatómunkát az eddiginél jobban gondozzák.

Perjés Géza

A szigetvári tudományos emlékülés legfőbb eredménye, hogy bebizonyította a nemzetközi együttműködés hasznait. Gökbilgin, Horaček és Wagner professzorok előadásai megmutatták, hogy a szigetvári eseményeket mennyire csak a nemzetközi helyzet ismerete alapján lehet megérteni.

Benda Kálmánnak Horváth Miklós referátumához fűzött megjegyzéseivel több tekintetben egyetértek. A magam részéről is problematikusnak tartom, hogy kívül maradván a váron, Zrínyi komolyan megzavarhatta volna lovasságával az ostromot. A rendelkezésére álló néhány ezer lovassal minden bizonnyal nem kényszeríthette volna Szulejmánt az ostrom megszakítására, de még az is igen kérdéses, hogy portyázó vállalkozásai eredménnyel jártak volna-e, hiszen a töröknek éppen az ilyen célra alkalmas lovassága igen nagy számú volt.

Ami a Benda által felvetett terminológiai kérdéseket illeti, véleményem az, hogy valójában igen kell ügyelni minden szaktudomány művelőjének arra, hogy szakmájának nyelve érthető maradjon a kívülállók számára is. A másik követelmény a terminológiával szemben, hogy következetes és zárt legyen. Ugyanakkor bizonyos fenntartásokkal kell élni egyes terminusoknak múltbeli események leírásánál való felhasználása tekintetében. Így például nem tartom helyesnek, hogy Horváth Miklós a XVI. század viszonyai között hadászati és hadműveleti célokról beszél. A kor hadtudománya ugyan a hadászat (stratégia) kifejezést nem ismerte, azonban világos, hogy csak két része volt a hadtudománynak: hadászat (stratégia) és harcászat (taktika). A hadászati vezetés mellett a hadműveleti vezetés fogalmának bevezetését a francia forradalom alatt bekövetkező hadművészeti változások tették szükségessé, amikor is kialakultak a hadműveleti egységek — a hadtestek és a hadosztályok.

Heckenast Gusztáv felszólalásával kapcsolatban hangsúlyozni kívánom, hogy a forráskritikát érintő megjegyzéseit rendkívül fontosnak és megszívlelendőnek tartom, ugyanakkor azonban rá szeretnék mutatni arra is, hogy Bende Lajos tanulmánya legalábbis két igen fontos új eredményt hozott: egyrészt tisztázta a vár szerkezetének taktikai vonatkozású részleteit, az oldalozó tűzre való felépítettségét, másrészt azt, hogy a török nem három, hanem csak két töltést épített ki az ostromhoz, ami igen fontos körülmény, tekintve, hogy kb. 25 000 m³ föld megmozgatásáról volt szó.

Makkai László felszólalásával kapcsolatban megjegyzem, hogy magam részéről szintén hajlok arra, hogy a despotikus és jól megszervezett török államban az alattvalók nagyobb nyugalmat élvezhettek nem utolsósorban a katonai szempontok előtérben állása miatt. Például a hadsereg felvonulási útvonalának környékén — Szerbiában és a Szerémségben — igen szigorú rendszabályokkal védték a lakosságot a katonák túlkapásaitól. Szulejmán naplójában gyakran olvashatók ilyen megjegyzések: „X. Y. katona feje levágatott, mert lovát a vetésre engedte”. Egész más volt a helyzet Magyarországon, ahol az állandó határvédelmi harcok hatalmas pusztítást okoztak.

Tóth Sándor, hivatkozva az általam felvetett hatósugár gondolatára, azt állította, hogy éppen mert a török elért hatósugara végéhez, a bécsi udvar a védelmet nagyobb aktivitással irányíthatta volna. Eddig a pontig egyetérték Tóth Sándorral, azonban szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy két hatósugárról van szó: egyik a töröké, a másik a bécsi udvaré, és a két állam erőviszonyainak különbségét semmi sem mutatja jobban, mint éppen az a körülmény, hogy Budát a török hadsereg Konstantinápolyból is elérhette, míg a császári hadsereg Bécsből nem. Hogy a bécsi udvari haditanács túl passzív volt, az kétségtelen, azonban nem hiszem, hogy Szigetvárt fel lehetett volna menteni.

Horváth Miklós

Benda Kálmánnak az előadásomra tett kritikai észrevételeihez szabadjon néhány megjegyzést fűznöm.

Mélyen egyet kell értenünk Benda Kálmánnal abban, hogy Szigetvár 1566-os története több részletkérdésének további feltáráshoz szükséges az újabb és újabb forrásfeltáró munka.

Benda Kálmán reményt fűz ahhoz, hogy a Bécsi Levéltárakban (Kriegs- und Staatsarchivban) lehetséges még számos „meglepetést” tartogató iratot találnunk. Kétségtelenül, a levéltárak bármennyire rendezettek, mégis a ki-meríthetetlen kúthoz hasonlóan és a véletlen folytán — sokszor nem is sejtett állapotban — lehetséges nem várt, új adatokat találnunk.

Bécsben több éven keresztül kutattam ez irányban. Benda Kálmánnal 1963-as ott tartózkodása alkalmából együtt néztük át azokat az iratokat, amelyeket Zrínyire, Szigetvárra vonatkozólag kutattam ki és azokat az anyagokat, amelyeket munkatársam, Kun József gyűjtött össze. Sajnálattal állapítottuk meg Benda Kálmánnal együtt, hogy nem sikerült újabb adatokat találni.

E kérdéssel kapcsolatban azonban meg kell jegyezmem, hogy a háborúk, csaták katonai elemzésének és értékelésének az alapja bár a levéltári forrás is, de nemcsak ez.

E korban — mint általában a történelem legújabb korszakáig — a hadvezérek, a parancsnokok helyzetmegítéléséről, irányító, szervező munkájáról stb. írásos dokumentáció nem maradt az utókorra.

A várvédelem vezetésének katonai értékelését — jelenlegi célkitűzéseinket véve figyelembe — a harci események menetéből, a csatateréből, a saját és az ellenség helyzetéből stb. kiindulva kell megtennünk.

A tudományos vizsgálódás e módszerét a hadtörténész nem nélkülözheti még a második világháború hadtörténeti feldolgozásánál sem.

A harc dinamikája közben történő változásokról például a legtöbb esetben nem lehet írásbeli dokumentumot készíteni, s így a vezetés értékelését a hadtörténeti kutató is csak az adott helyzetből tudja levonni.

Azt hiszem félreértésből fakad Benda Kálmán hozzászólásának az a része, melyben kifejti, hogy győzte meg az az állításom, amely szerint, ha Zrínyi a váron kívül marad, akkor „a báni és főkapitányi bandériumokkal felmenthette volna Szigetet...” Előadásomban ezt nem állítottam, mert ez valóban lehetetlen lett volna.

Referátumom az *aktív* várvédelem problematikáját Szigetvár védelmének esetében a kor várháborúinak kialakult hadművészete alapján vizsgálja. A kicsapások szükségességét és annak elmulasztott lehetőségének kérdését taglalja. Alapvetően azt mutatja ki, hogy az *adott* lehetőségen belül (tehát az objektív helyzet, a védők kis létszáma esetében), hogyan volt lehetséges

helyes várkapitányi és dunántúli főkapitányi elhatározással a kicsapásokra kevés erőt más módon pótolni.

Egyébként az Országos Katonai Szabályok¹ és Miksa 1565. június 15-i levele² szerint Zrínyinek joga lett volna főkapitányi csapatait, saját várainak őrségét és a particuláris insurrectiót a vár védelmére kívülről felhasználni, anélkül, hogy a Győrnél táborozó birodalmi hadseregnél kellett volna csapataival tartózkodnia.

Úgy vélem, hogy az 1556-os és az 1566-os erőviszonyokat ismertető táblázat egyértelműen megvilágítja az analógiát az aktív védelem kérdésében, de nem tesz egyenlőségi jelet a két katonai helyzet közé.

Szabad legyen egy rövid megjegyzést tennem a katonai terminológiára. Az előadás, ahol a mai kor katonai szakkifejezéseit használja, ott egyértelműen megmondja, hogy „a szemléletesség kedvéért modernebb kifejezéssel élve” (kiemelés tőlem — H. M.) helyettesíti a régi katonai kifejezést.³

Végezetül megköszönöm Benda Kálmánnak az Újváros építkezésének gazdasági vonatkozásaira tett szíves megjegyzéseit. Valóban, az Újváros építésének gazdasági okait az eddigi források nem mutatják meg teljesen egyértelműen. E tárgyban további kutatás szükséges. E kérdésre tett szíves észrevételeit a további munkában fel fogom használni.*

Kopasz Gábor

Mint levéltáros, szeretnék néhány szót fűzni ahhoz a felvetett kérdéshez, hogy Pécs rendes mezőváros volt-e a török hódoltság alatt. Érdekes, hogy a török hódoltság utáni legelső városi jegyzőkönyvektől kezdve mind a magisztrátus (belső tanács), mind a congregatio (külső tanács, közgyűlés) Pécs városát mindig és következetesen civitasnak nevezi, pedig csak 1780-ban kapott Mária Teréziától sz. kir. városi jogot és rangot. Miután a török uralom megszűnésével ismét püspöki-földesúri várossá lett Pécs és ennek ellenére *civitas*-nak nevezik a városi kormányzó szervek, még kevésbé nevezhették *oppidum*-nak a török uralom tartama alatt, amikor a püspöki-földesúri hatalom szünetelt.

Az emlékkönyvvel kapcsolatban a felszólalók hiányolták, hogy nem közöl tanulmányt a legutóbbi, igen tanulságos *szigetvári ásatásokról*. Valóban, ez nagyon hiányzik a kiadványból, de szeretném hangsúlyozni, hogy ez nem a szerkesztő terhére irandó. Biztosra veszem, hogy maga Rúzsás Lajos nyújt még tájékoztatást az ásatásokról készült tanulmány kimaradásának okáról.

Végül még legyen szabad igen röviden szólnom ahhoz a kérdéshez, hogy a történetírók, különösen a hadtörténetírók minél maradéktalanabban támaszkodjanak az eredeti *levéltári forrásanyagra* és így tisztázzák a szigeti vár védelmének problémáit, a védők nemzetisége, egészen addig, hogy hány volt közülük horvát, hány magyar. Mint ismeretes, itt az a legnagyobb nehézség, hogy a török hódoltság alatti területeken a levéltári anyag teljesen megsemmisült. Szigetváron is csupán néhány missilis levél került elő. Annál értékeesebb, ha a különböző családi levéltárakban sok fáradozással sikerül Sziget védelmére, ostromára utaló egy-egy levelet felkutatni. Az aztán valóban jogos igény, hogy az ilyen lehetőségeket a kutatóknak ki kell használniuk.

¹ Tudománytár, 1842. VII. 38.

² Vö. Salamon Ferenc: Az első Zrínyiek, Pest, 1865. 471–472. o.

³ Horváth Miklós: Szigetvár védelmének néhány katonai kérdése. Hadtörténelmi Közlemények, XIII. évf. 4. sz. 844. o.

* Az ülésen Perjés Géza hozzászólására tett reflexiómat jelen közleményből kihagytam, mivel a tárgyait korban a stratégia és taktika érvényesült maradéktalanul. Így Perjés Géza észrevétele helytálló.

Örvendetes, hogy vitákon a cseh, osztrák és török tudomány képviselve van. Ám jó lenne, ha egy esetleges újabb „szigetvári vitára” a jugoszláv historikusokat (elsősorban horvátokat és bosnyákokat) is meghívhatnók — azonkívül arabokat, hiszen Szulejmán serege, mely Szigetet ostromolta, nemcsak „török” sereg volt, hanem a sok nemzetiségű oszmán világbirodalom serege, azé a birodalomé, melyben a délszlávok és az arabok is nagy szerepet játszottak. Minthogy Ali Portug személyében az oszmán tüzérség vezetője egy mohamedán hitre tért portugál volt, az sem lenne érdektelen, ha egy, a XVI. századdal foglalkozó portugál historikus referátumát hallhatnók.

Térjünk azonban rá a Szigetvári Emlékkönyv egyes cikkeire. Hozzászólásomban mindenekelőtt Benda Kálmán tanulmányával (Zrínyi Miklós, a szigetvári hős) szeretnék foglalkozni. Nagyon helyes, hogy Benda tárgyilagosan elemzi a Zrínyi család származását, és hogy nyíltan kimondja: „A Šubić nemzetiségből származó Zrínyiek a horvát főnemesség egyik legrégebb és legelőkelőbb ágát alkották”.¹ A Zrínyi—Šubić összefüggést, a Zrínyi család horvát származását nem lehet tagadni és helytelen lenne elfogadni az olasz nacionalisták tételét, akik a XIII. században felbukkanó „De Brebirio” elnevezés alapján olaszokká, vagy latin-dalmatákká akarnák minősíteni a Zrínyieket. Persze, Dalmáciában nincsenek kizárva bizonyos latin vérségi kapcsolatok — a Zrínyiekkel rokon Frangepánok esetében ez történelmi tény! —, a maga egészében azonban mégis a régi horvát főnemesség az a társadalmi környezet, amelyből a Zrínyi család előlépett.

Még jobb lenne, ha Benda nagyobb figyelemben részesítené a horvát — sőt általában a szláv — szakirodalmat, s foglalkozna például Zrínyi és a *glagolizmus* viszonyával. Tudjuk, hogy a szláv kereszténységnek, a Cirill—Metód-féle misszióknak egyik ága az Adria vidékén honosodott meg, s a tengerparti egyházmegyék katolikusai a IX—X. század óta „félhivatalosan”, 1248 óta — pápai engedély alapján — immár „legálisan” ószláv nyelven tartották az istentiszteletet, és szertartáskönyveiket glagolita betűkkel írták, azaz a Cirill-féle legrégebb szláv abc-vel. Ez a glagolizmus — a Quarnero szigetein és az észak-dalmát tengerparton — napjainkig továbbélt, sőt a II. vatikáni zsinat liturgikus reformjai során gyakorlatilag még erősebbé vált.

A középkorban — mint erről jugoszláv irodalom- és művelődéstörténeti munkákban olvashatunk — még szlovén területre is eljutott a glagolizmus. Magyarországon is tudtak róla: az Érdy kódex előszavában szerepelnek a „glagolitae fratres”. A glagolita írásbeliség aztán nem maradt meg kizárólag egyházi jellegűnek, hanem világi ágat is fejlesztett. Elsősorban a horvát tenger mellék főnemesi családjai — köztük éppen a Zrínyiek és a Frangepánok — használták a glagolita írást s támogatták a mozgalmat. Ezek a nemesurak okleveleikben, családi irataikban is a glagolita írást használták: még a községi hős, Jurisich Miklós is így írta alá nevét, akkor is, ha az oklevél szövege német vagy latin volt. Nyilvánvaló, hogy szigetvári Zrínyi Miklós is ebben a tradícióban nevelkedett, akárcsak dédunokája, a költő Zrínyi.

Minthogy a glagoliták szláv nyelven tartották az istentiszteletet, érthető, hogy könnyen kapcsolatot létesítettek a reformáció hasonló törekvéseivel. Benda ugyan így ír: „... a horvát arisztokrácia megmaradt a katolikus egyházban, Zrínyi pedig a magyar főurakkal együtt a protestantizmushoz hajlott.”² Ugyanezen a lapon persze szerepel az az adat, hogy „Truber Primus

¹ Szigetvári Emlékkönyv. Szerk. Rúzsás L. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 16. o.

² Uo. 45. o.

ausztriai luteránus prédikátor megküldte neki saját műveinek dedikált példányát”, közben azonban Benda figyelmét elkerüli az a tény, hogy Trubar (pontosabban Primož Trubar) nem „ausztriai”, hanem szlovén prédikátor volt, a délszláv reformáció egyik vezető egyénisége. Matija Murko németül kiadott könyvéből,³ vagy Frank Wollman monográfiájának idevonatkozó fejezetéből⁴ könnyen tájékozódhatunk az egész témakörrel, a Trubar-körnek azokról a terveiről, hogy a glagolita hagyományok felhasználásával elterjesztik a protestantizmust az egész Balkánon, nemcsak a katolikus vagy pravoszláv délszlávok, hanem a törökök között is. Egyébként a cseh Rosenberg gróf — akit Benda ugyan említ —, a szigeti hős apósa, szintén támogatta Trubarék mozgalmát. Zrínyi protestáns-szimpatái tehát ebből a forrásból származhatnak.

Rúzsás Lajos tanulmányában vitathatóan érzem Pécs besorolását a „mezővárosi” kategóriába. Igaz, jogilag Pécs nem volt a XVIII. század előtt „szabad királyi város”, azonban ha a városképet, a kulturális helyzetet nézzük, nem helyezhetjük Pécsset olyan, valóban „mezőváros” jellegű településekkel, mint például Mohács, Kőrmend, vagy a nagy alföldi városok, egy szívonra. Hiszen Pécs a XI. század óta püspöki székhely volt, a XIV. században néhány évtizedig egyetemi város, a középkor óta pedig falak vették körül. Bármilyen lett légyen is Pécs jogi helyzete, a tényleges szituációt tekintve inkább *civitas* volt, semhogy *oppidum*, inkább *Burg*, mint *Markt*, inkább *grad*, mintsem *trg*. (A város szó egyébként — melyet Rúzsás említ — a velencei uralom alatt álló horvátoknál is meghonosodott, s itt éppen a belvárost jelentette, Zadar (Zára) belvárosát a dalmátok ma is varoš-nak nevezik, sőt van egy Varoška ulica is!).

Az egész mezőváros-komplexust — amelyet nálunk 1940 táján a népi írók körében kezdtek kissé fetisizálni — egyszer alaposan meg kellene vizsgálni, eurázsiai távlatokban, s el kellene végezni az agrár jellegű, mégis városias települések összehasonlító kritikai analízisét, a Pó-síkságtól egészen Közép-Ázsiáig. Az esetleges rokonvonások és összefüggések, vagy ellentétek így jobban kidomborodnának.

Nagyon szerencsésnek tartom viszont, hogy Rúzsás a török—balkáni kultúra nyomaira is kitér.⁵ Rúzsás itt elsősorban az osztrák szlavista professzor, Josef Matl megállapításait értékeseíti: felhasználhatta volna azonban a Matlnál gyakran előforduló fogalompárt is: *ozmózis és fluktuáció*. Éppen Pécs városképében, művelődéstörténetében válik nyilvánvalóvá, hogy a török—bizánci—balkáni elemek az itt élő magyarságra és a később betelepülő németiségre is hatottak, s hogy ezek a vonások még a XVIII. és XIX. századi Pécs arculatát is a maguk képére formálták. A „Prozess der Entbalkanisierung”⁶ — hogy megint Matl kifejezését idézzem — tulajdonképpen csak a XX. század társadalmi mozgalmával és technikai átalakulásával bontakozott ki egészen. De ha például egy író meg akarná alkotni a „régii Pécs” regényét, akkor a legjobb irodalmi mintákat a bosnyák Ivo Andrič regényeiben lelhetné meg.

Ami most a Szigetvári Emlékkönyv irodalom- és művészettörténeti részét illeti, elmondható, hogy mind Tóth István (A szigeti hős alakja a magyar irodalomban), mind C. Wilhelmb Gizella (A Zrínyi család törökellenes harcai a XVI—XVII. század képzőművészetében) érdemes és alapos munkát végeztek. Nem ártott volna azonban egy tanulmányt szentelni a szigeti hős alak-

³ M. Murko: Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslawen. Prag—Heidelberg, 1929.

⁴ F. Wollman: Slovanství v jazykově literárním obrození u Slovanů, Praha—Brno, 1958, 23—25. o.

⁵ Szigetvári Emlékkönyv. 222—225. o.

⁶ J. Matl: Die Kultur der Südslawen (Handbuch der Kulturgeschichte, Lieferung 101—105). Frankfurt a. M., 1966. 6. o.

jának a *világirodalomban* sem. A gazdag horvát Zrínyi-irodalom csak *per tangentem* szerepel mind Tóth, mind a többi szerző cikkeiben, nem esik azonkívül szó a *szlovák* irodalom két érdekes alkotásáról, a XVI. századi, 100 strófás históriás énekről (*Píseň o Sigoti*)⁷ és a nagy szlovák romantikusnak, Andrej Sládkovičnak az 1866. évi 300. fordulóra írott Zrínyi-poémájáról.

Az 1566 őszen keletkezett kis német eposzt a szigeti ostromról ülésszakunk első napján ismertette Georg Wagner professzor. Ennek a kiseposznak az az érdekessége, hogy formájában és stílusában is a Nibelung-éneket, a XIII. század nagy német hőskölteményét követi, leszámítva természetesen a középkori „mittelhochdeutsch” és a XVI. századi „frühneuhochdeutsch” dialektus közti különbséget. De az ismeretlen XVI. századi poéta — feltehetőleg a császári sereg valamelyik osztrák, vagy délnémet származású, irodalmilag tájékozott tisztje — biztosan ismerte a Nibelung-éneket, azt a szöveget, amelyet aztán igazában csak a XVIII. század fedezett fel újból. És sajátos véletlen, hogy a pécsi Galambosi László, „A kóliliom várá”-nak díjnyertes szerzője, lényegében szintén Nibelung-strófákban — bár egyébként Juhász Ferenc stílusát követve — írta meg kiseposzát!

A Nibelungok világtól a barokk eposz — a Szigeti veszedelem — világáig ívelnek a Zrínyi-téma világirodalmi perspektívái. Nem kevésbé érdekes azonban a Zrínyi-ikonográfia sem. C. Wilhelmb Gizella talán jól tette volna, ha megkísérli a szigeti hős *teljes* ikonográfiájának feldolgozását, ha értékeli például a XIX. századi magyar történeti festészet Zrínyi-ábrázolásait, vagy a XX. századból Csontváry híres Zrínyi-képét. Csontváry Zrínyije ugyan nem tartozik a nagy festő legjobb alkotásai közé, érdekes azonban abból a szempontból, hogy a kirohanás jelenetét a mai Szulejmán-dzsámi előtti területre helyezi, tehát oda, ahová 1900 körül egyes historikusok a „belső várat” képzeltek. Ma már tudjuk, hogy ez az elképzelés téves volt, s kissé naív volt Csontváry is, amikor a szigeti hőst a XVIII. századi magyar nemesurak viselkedésébe öltöztette: a gazdag Zrínyi-ikonográfiának azonban így is érdekes produktuma ez a festmény.

⁷ J. Mišianik: Antológia staršej slovenskej literatúry. Bratislava, 1964. 178–193. o.

VÁLASZ A HOZZÁSZÓLÁSOKRA

Rúzsás Lajos

Benda Kálmán megállapította, hogy az emlékkönyvből nagyon hiányzik valaminő tanulmány jugoszláv szerző tollából, magyar archeológustól pedig egy ismertetés a szigetvári várban végzett ásatások eredményeiről.

Az előbbire vonatkozóan a választ vitaindító szavaimban már megadtam és ezért csak utalok rá: több helyütt kopogtattam levélbelileg — a Történettudományi Intézet segítségét is igénybe véve — jugoszláv tanulmányért, de ennek ellenére egyetlen jugoszláviai történétíró sem készített az évfordulóra Szigetvár ostromával kapcsolatos dolgozatot. Hogy a várásatások eredményeit nem sikerült az emlékkönyvben közzétenni, annak hosszú története van. Az ásatásokat feldolgozó cikket szerzője a kiadvány kézírata leadásának napjáig nem írta meg. Arra hivatkozott, hogy az ásatások nem fejeződtek be, eredményei tehát nem véglegesek. Erre való tekintettel a kiadó haladékat adott neki és beleegyezett abba, hogy tanulmányát utólag, a kiadói lektorálás lezárta nyújtsa be. E megértés révén a szerző három és fél hónapi időhöz jutott. Dolgozatát ez alatt el is készítette. A szerkesztői munka elvégzése után a kéziratot a kiadónak át is adtam. Közben — amíg külföldön tartózkodtam — a szerző írását a kiadótól visszavette. Amikor visszatértem, kérésemre dolgozatát módosítva másodszer is beadta. Egy nap múlva azonban végleg visszavonta, közléséről írásban lemondott. Ezért nincs a vár archeológiájára vonatkozó közlemény az emlékkönyvben.

Benda Kálmánnak arra a megjegyzésére, hogy nem tudunk semmit a védők nemzetiségi összetételéről, továbbá arról, milyen ideológia lelkesítette őket, a következőket válaszolhatom. A szigeti hősokról — vagy legalább egy részükről — eddig még jegyzék vagy zsoldlajstrom nem került elő. Budina és Istvánffy Miklós munkája alapján, továbbá elszórt adatokból a 2300—2500 emberből negyvenkilencnek a nevét sikerült eddig összeállítani. A negyvenkilenc névből 7 délszláv hangzású. Ez arra enged következtetni, hogy a védők többsége magyarokból állott. E következtetést megerősíti Budina is, aki szövegében kétszer is említi a várban harcoló nemeseket. Baranya nyugati, Szigetvár előtt elterülő vidékén számos faluban laktak kismesek. A török közeledtére nem futottak világgá, hanem Sziget falai közt kerestek oltalmat, és ott a magyar védők számát gyarapították. Ugyanígy a várba húzódtak a környék jobbágyai is. Erre mutat az az adat, amelyet a keresdi parasztokra vonatkozóan Benda Kálmán említ. Rájuk csak ilyen szétszórt, egyes adatok kerülhetnek elő. A királytól zsoldot húzó katonákra azonban még egy lajstrom adhat felvilágosítást. A vár védőinek nemzetiségi összetételére vagy gondolatvilágára ezért ma többet nem mondhatunk.

Az, hogy a kirohanók közül néhányan fogságba estek, nem volt eddig sem ismeretlen történetírásunk előtt. Budina e tényt említi. Siklósi Mihály kálvínista papról, aki részt vett a kirohanásban, tudtuk, hogy később munkatársa lett a Wittenbergben megjelent Zrínyi-albumnak. Németh Béla, Szigetvár történetírója is ismeri három kirohanó hősnek a nevét, akik fogságba kerülve, onnan 1571-ben szabadultak meg. E tekintetben is már csak elszórt adatokat remélhetünk.

Heckenast Gusztáv hiányolja, hogy a kötet nem tartalmaz olyan tanulmányt, amely Zrínyi megítélésének alakulását mutatná be a magyar történelemben. Erre azt válaszolhatom, hogy Zrínyi alakjának historiográfiai bemutatására vonatkozó tanulmány közlését csak egy nagyobb terjedelmű emlékkönyv tette volna lehetővé. Az emlékkönyv ilyenek is indult. Azonban nem gyűlt össze elég fedezet arra, hogy önálló műként jelenjék meg. Ezért adta ki a Dunántúli Tudományos Intézet évenként megjelenő tanulmánykötete helyett. A kiadásnak ez a módja azonban terjedelmét korlátozta.

Makkai László ama gondolatához, hogy a török fennhatóság alá került magyar jobbágyok sorsa nem volt egészen kedvezőtlen, a következő megjegyzést fűzhetem. Noha a török területeken alludiumokról nem tudunk, a robot mégis nagyon nyomta a jobbágyokat. A török ugyanis erődítési munkálatokra és katonai fuvarokra sokszor igénybe vette őket. De a legnagyobb terhet a katonai beszállásolás jelentette. Emiatt a XVII. század harmincas éveitől a szökések a török területről általánossá váltak. Ilyen adatok birtokában nem tartható valószínűnek, hogy a jobbágyoknak a török uralom alatt jobb, kedvezőbb lett volna a soruk, mint a királyi területen.

Perjés Gézának csak azt tudom mondani, hogy a kiadó elsősorban tervezése érdekében követeli a teljes kéziratot — és ettől az álláspontjától nem tér el.

Tóth Sándor felvetette, hogy a Habsburgok a későbbi évtizedek folyamán a török elleni küzdelem céljaira többször is ki tudtak állítani 60—70 000 főnyi sereget. Ilyen erő felett rendelkezve miért szorítottak kizárólag csak védelemre, vagy legalább miért nem védekeztek néha támadással is? Erre azt kell mondanom: az irodalomban az a nézet az uralkodó, hogy a bécsi udvarnak a török elleni támadásra a felszabadító háborúig nem volt lehetősége. A jelenlevő Georg Wagner és Perjés Géza is ezt vallja. Egyetlen ellenkező véleményről tudok, amely kiemeli, hogy nem katonai, hanem politikai okok miatt volt a bécsi udvar képtelen a törökkel szemben fellépni. (Ez a kérdés különben Zrínyi Miklósnak, a költőnek és hadvezérnek az életproblémája.)

Angyal Endre és *Kopasz Gábor* kifogásolták, hogy miért sorolom Pécszet az oppidumok közé. E kérdésben utalok azokra a nagy különbségekre, melyek a mezővárosok közt privilégiumaik alapján köztudomásúan fennállottak. Pécs olyan kiváltságokkal rendelkezett ugyan, amelyek messze föléje emelték az egyszerű oppidumoknak, de a földesúri joghatóság alól civitas címe ellenére sem szabadult fel. Gazdasági funkcióját tekintve pedig nem a kereskedő városok, hanem a bortermelő mezővárosok kategóriájába tartozott.

Horváth Miklós előző napi ülésen elhangzott előadásával és a mai felszólalásával kapcsolatban meg kell jegyezmem, hogy Zrínyi az Újváros létrehozásával gazdaságilag nem ért el semmit. Az a szegény baranyai menekültek viskóiból állott, akik felvevő piacot nem jelentettek, hiszen adót sem igen tudtak fizetni. Az pedig, hogy Zrínyi nem kirohanni, hanem áttörni akart volna, egyenesen elképzelhetetlen. Háromszázötven gyalogossal még az elfoglalt váron sem törhetett át, nemhogy a török táboron, amelynek egész lovassága üldözte volna. Ezen felül tanú is van arra — Cserenko —, hogy a halálra készült. Ha a bizonyítékokat mellőzzük és feltételezésekkel helyettesítjük, akkor nem tudunk az igazsághoz közelebb jutni.

*

Szigetvárott, az áldozatos hazaszeretet példájának színterén, ahol a védők és ostromlók 12 roppant véres kézitusában csaptak össze, oly elkeseredett volt a küzdelem, egy gondolatra kell rámutatnunk.

Forgách Ferenc váradi püspök nem sokkal a szigeti ostrom után történetében a következőket írta: „Nem akarom, hogy a legkisebb mértékben is azoknak a nyomán járjak, akik azzal a kiváló tulajdonsággal rendelkeznek, hogy nincs olyan szomorú, oly megrázó esemény, amit ne kedvezően tudnának előadni. Én ellenkezőleg abban a meggyőződésben vagyok, hogy az egy és örök vézset miatt a magyar múlt inkább tragédia, mint történelem.”¹

Egy évszázad múlva, amikor látszott, hogy az erőviszonyok megváltoztak, csak akkor írta le a szigeti hős dédunokája, nem fukarkodva akkor sem hibáink felsorolásával, hogy túlélhetjük a vészt, mert vitézek és áldozatkészek is tudunk lenni.

Ha ilyen őszintén, ilyen lelkiismeretesen vizsgáljuk népünk múltját, ha annak kérdéseit határainkon túlnyúló látókörbe állítjuk, akkor eljuthatunk oda, hogy a história nem egymástól elválasztó, hanem a népeket egymással megismertető, egymás megbecsülésére tanító és megbékéltető történelemmé válik.

A találkozók végén az együttműködést szimbolizáló lángot ünnepélyesen el szokták oltani. Nekünk az ellenkezőjét kell tennünk. Az együttműködésnek ezt a lángját ne oltjuk el, hanem vigyük tovább, hogy másoknak és az utánunk következőknek átadjuk.

¹ Ghymeszi Forgách Ferenc nagyváradi püspök magyar históriája 1540—1572. *Forgách Simon és Istvánffy Miklós jegyzéseikkel együtt. Közli Májer Fidéi.* Pest, 1866. 32. o. (Monumenta Hungariae Historica. 16. köt.)

ELNÖKI ZÁRSZÓ

Vörös Károly

Tisztelt Emlékezés!

Az idő előrehaladott volta arra kötelezi a vita összefoglalóját, hogy mondanivalóját rövidre fogja, csak a lényegesre korlátozza.

Két napon keresztül tárgyaltuk és vitattuk Szigetvár ostromának problémáit, és az e problémákat bemutató és összefoglaló Szigetvári Emlékkönyvet. Mai tárgyalási napunkon a hozzászólók — a kötet érdemeit messzeemenően elismerve — rámutattak egyes kisebb hiányosságaira is. De össze-mérve az utóbbiakat a teljesítmény egészével, vitán felül áll, hogy az emlékkönyv végül is feltétlenül pozitívan értékelendő: a kötet és a hozzá csatlakozó e kétnapos ülészek, illetve vita együttesen igen jelentős előrelépést jelentett nemcsak Szigetvár védelme történetének, hanem az egész hazai törökkor kutatásának kérdésében is — olyan előrelépést, amelynek történet-tudományunk egésze számára is megvannak a maga általános tanulságai.

Első tanulságként kiemelendő a *tárgy komplex, sokoldalú megközelítésének* újból, itt is megbizonyosodott nagy előnye. Szigetvár ostroma történetünknek térben és időben egy igen szorosan körülhatárolt epizódja. Ennek az egyetlen — bár kétségtelenül nagy jelentőségű — epizódnak a kötetben és a vitában egyaránt sokoldalú, komplex megközelítése rámutatott egyrészt arra, hogy itt, Szigetvár körül is nemzeti történelmünk e korának milyen sok lényeges problémája csomósodik egybe, fonódik össze, másrészt arra, hogy a védelem történetének minden eleme, minden problémája mögött időben és térben milyen messzenyúló kapcsolatok állanak. A komplex igényű megközelítés — mely, úgy véljük, nemzeti történelmünk minden lényegesebb mozzanatában hasonló bonyolult és gazdag kapcsolatok feltárását eredményezheti — így alkalmas arra, hogy történelmünk egyes, önmagukban talán kisebb jelentőségű, vagy látszólag elszigetelt eseményeit is azok mélységében is bemutassa, így vezetve el egyrészt egy valóban dialektikus látásmódhoz, másrészt történelmünk szemléletének a provinciális, csupán hungarocentrikus kereteken messze túlmutató kitágulásához.

Második tanulságnak a téma komplex megközelítése során szükségképpen jelentkező sokoldalú igényeknek a vitában igen határozott megfogalmazását tekinthetjük. Annak felismerését, hogy — mint az elsősorban Benda elvtárs hozzászólásában fejeződött ki — a komplex megközelítés *egyrészt új és új típusú*, a polgári forráskutatás szemléletén már túllátva feltárt *forrásanyagot* igényel: elsősorban levéltári forrásanyagot — aminek kapcsán nem hagyhatjuk említés nélkül turkológusaink jelentős eredményeit —, de emellett a szükséghez képest a régészeti feltárások eredményeinek bevonását is. És

felhasználva az olyan tanulságokat, mint amelyeket — Csillag elvtárs tegnapi előadása alapján — a történeti tárgy (Makkai elvtárs hozzászólásában alkalmazott) elemzése képes nyújtani a történésznek. A komplex megközelítés tehát komplex forráskutatást is igényel.

Másrészt fel kell ismernünk, hogy a komplex megközelítés új, tágabb szempontok alkalmazását is követeli a történésztől: a feltárt esemény beillesztését lehetséges nemzetközi kapcsolataiba, mégpedig nemcsak esemény-történeti, vagy politikai összefüggésekbe (amire elsősorban külföldi vendégeink cikkei és felszólalásai nyújtottak jó példát), hanem a hadtudomány, hadművészet egyetemes európai fejlődésébe (gondolok elsősorban Perjés elvtárs hozzászólására), vagy a kor tudományának fejlődésébe is (amire Makkai elvtárs hozzászólása tett célzást). Hogy ez az igény pl. éppen itt Szigetvár ostromának kapcsán milyen kézenfekvő, természetes és a szorosabban vett történeti kutatás igényein is tulajdonképpen már túlmutató, indokolt kíváncságot, azt a Zrínyi-hagyomány — mint arra Angyal elvtárs mutatott rá — egész Délkelet-Európának, sőt a Habsburg-monarchia távolabbi népeinek történeti tudatában is elevenen élő volta bizonyítja.

Harmadrészt fel kell ismernünk, hogy a komplex megközelítés új kutatási és elemzési módszerek, eljárások alkalmazását is megkövetelheti a történésztől: a statisztika és a szociológia, esetleg — bizonyos sajátos esetekben — az agrotechnika vagy a műszaki tudományok egyes szakmai módszereinek alkalmazását. A történeti fejlődés igen lényeges elemeinek: a termelőerőknek vagy a társadalom struktúrájának alakulását a maguk teljes gazdagságában és bonyolultságában vizsgálva már egyre kevésbé elégedhetünk meg a történeti kutatás és elemzés eddigi hagyományos eszközeivel. A Szigetvár védelmének tágabb — itt elsősorban a törökkor felé mutató — gazdasági és társadalomtörténeti problémáival kapcsolatos kutatás emlékülésünk során is jelentkező kérdőjelei is csak ezeknek az igényeknek jogosultságát igazolják.

A Szigetvári Emlékkönyv és a vita *harmadik* tanulsága újból a *történetírás felelősségére* figyelmeztet. Ma 400 éve ezen a helyen temetetlen halottak ezrei heverték, és még füstölögtek a végsőig védett vár üszkös romjai. Ma virágzó város áll ezen a helyen. Abban, hogy a mai utódokban az életüket itt feláldozó elődökről milyen kép fog továbbélni, a történész felelőssége az elsődleges. S éppen ezért nem elégedhetünk meg csupán a történeti valóság szakszerű kutatásával, feltárásával és rekonstruálásával — s még azzal sem, ha mindezt úgynevezett „népszerű” formában olvasóink elé tudjuk tární. A történelmi mű tömeghatása nem csupán egyszerűen stílus kérdése: ennél több — véleményem szerint alapvetően azon múlik: mennyiben tudott a történész ráhangolódni a társadalom élő, történeti tudatára. Félreértés ne essék: nem azt kívánom mondani, hogy a történész vegye át, vagy éppen segítsen még nagyobbra növeszteni ennek a történeti tudatnak összes torz kinövését, illuzionizmusát, esetleg reakciós vonását. De látnunk kell: éppen a kinövéseknek, sallangoknak, torzulásoknak leküzdése érdekében a történésznek gondosan tanulmányoznia kell ezt a történeti tudatot, ki kell keresnie belőle a pozitív elemeket, mondanivalóját erre kell ráhangolnia, ennek támogatásával kell kibontania. A történeti tudat formálását nem engedhetjük át történeti szakismeretekben hiányos felkészültségű filmeseknek, tévéjátékok, színművek vagy regények íróinak. A történésznek irányítóan, tevékenyen, közvetlenül is be kell kapcsolódnia ebbe a munkába, és éppen azokon a pontokon, ahol ez a tudat valóban korrekcióra szorul: felelőssége alól csak ekkor érezheti felmentve magát. Szigetvár évfordulója és Zrínyi és társai alakjának a történeti tudatban máig élő és oly jelentős szerepet játszó példája csak aláhúzza ezt és ülészakunk harmadik tanulságaként erre figyelmeztet.

Megköszönve a rendező szervek — köztük Baranya megye és Szigetvár város Tanácsa illetékeseinek — gondos és eredményes előkészítő és szervező

tevékenységét, a Szigetvári Emlékkönyv szerkesztőjének és munkatársainak, ülészakunk előadóinak és hozzászólóinak — köztük különösen kedves külföldi vendégeinknek — magas színvonalú, az emlékkönyv és ülészakunk eredményességét döntően elősegítő munkáját és a megjelentek szíves figyelmét — tudományos ülészakunkat ezennel bezárom.

